

берегів забудована і не обстежена. Натомість цікаві результати отримано під час розвідок правобережної малополіської притоки Ікви – р. Тартачки. Тут виявлено три поселення слов'яно-руського періоду (не враховуючи місця впадіння в р. Ікву, яке знаходиться в лесовій зоні). Це пам'ятки – Тартак-1, з якого зібрано матеріали середини XI – початку XII ст., Тартак-3 (XII – перша половина XIII ст.) і Переросля (X – початок XI ст.). Складається враження, що одночасно тут існувало не більше від одного поселення.

Така ситуація дуже відрізняється від густо заселеної у слов'яно-руський період лесової зони середньої течії р. Ікви² і, безсумнівно, була пов'язана з природними особливостями Малою Полісся, які не сприяли веденню традиційного землеробсько-скотарського господарства.

² Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // АДУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 134-135.

Фортеця : збірник заповідника "Тустань" :
на пошану Михайла Рожка.
– Л.: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 259-277

Михайло САГАЙДАК

НОВІ ДАНІ ПРО УКРІПЛЕННЯ “МІСТА ЯРОСЛАВА”

(за матеріалами археологічних досліджень 1981 і 2001 років)

У понад 150-річному археологічному дослідженні Києва відомо кілька випадків надходження масового матеріалу, який дозволяв по-новому трактувати та переглядати деякі питання з історії міста. Прикладом “якісного стрибка”, що суттєво збагатив інформаційну базу, є дані розкопок на Подолі: дослідження центральної його частини у 1970-ті роки та північно-західних ділянок на вул. Введенській (колишня Ратманського) наприкінці 1980-х – поч. 1990-х років.

До таких само значних робіт належить і археологічне дослідження Майдану Незалежності у 1981 р., де під час його реконструкції експедиція Інституту археології (М. Сагайдак, В. Харламов, С. Чернов) дослідила рештки оборонних споруд Києва: давньоруські вал і рів, проїзд Лядських воріт (XI-XIII ст.) та дерев'яні й муровані Печерські ворота (XVII-XVIII ст.)¹.

У 2001 р. рятувально-досліджувальні роботи на Майдані Незалежності, які були зумовлені реконструкцією площі й будівництвом підземного комплексу (у котловані завглибшки 15 м культурний шар руйнували й знищували назавжди), здійснювала Подільська постійнодіюча експедиція ІА НАНУ (М. Сагайдак, В. Зоценко, В. Тимошук, Ю. Башкатов, С. Тараненко). Було продовжено пошук і вивчення давньоруських укріплень, виявлено й досліджено міст через рів, ділянки міської забудови з давньоруськими садибами та інші об'єкти. Крім того, проведено дослідження ґрунтів (А. Галаган), реконструйовано давні кліматичні умови та природно-антропогенні ландшафти (С. Романчук), простежено геоморфологічну будову й рельєф, що існували на початку 2-го тисячоліття на досліджуваній місцевості (Є. Палієнко).

¹ Сагайдак М. А., Харламов В. А., Ленченко В. А. Південні ворота // Знання та праця. – 1982. – № 2. – С. 18-19; Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. – К., 1982. – С. 42-49.

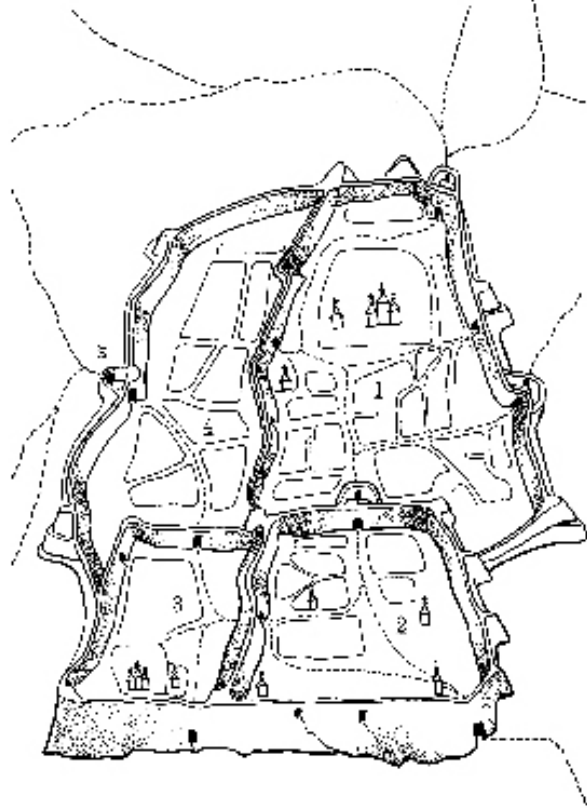

Рис. 1. Схема укріплення верхнього Києва (по плану І. Ушакова 1695 р.). Реконструкція Г. Алферової та В. Харламова: 1. Софійське відділення. 2. Старокиївське відділення. 3. Михайлівське відділення. 4. Печерське відділення. 5. Печерські ворота

Район Майдану Незалежності (первісні назви: Козине Болото, пл. Хрещатик, 1878–1919 – пл. Думська, 1919–1935 – пл. Радянська, 1935–1977 – пл. Калініна, 1977–1991 – пл. Жовтневої революції) здавна приваблював дослідників історичної топографії Києва². Особливий інтерес до цієї частини зумовлений тим, що в давнину й середньовіччя це була південно-східна околиця Києва – один з міських районів з радіально-концентричною (віялоподібною) містобудівною структурою (рис. 1; рис. 2).

З Хрещатицькою долиною, а саме з Лядськими воротами, пов'язаний один з найтрагічніших епізодів в історії міста й Давньої

² Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 439; Тихонович А. М., Ткаченко М. М. Древний Киев-град. Спроба відтворення плану Верхнього Києва XI–XII ст. // Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. – С. 10.

Рис. 2. Фрагмент плану Києва 1750–1752 років

Русі – штурм та захоплення Києва 6 грудня (на думку деяких дослідників 19 листопада) 1240 р.

Перша письмова згадка про місцевість відома під 945 р., коли зустрічається топонім “перевесище” – місце “поза градом” – угіддя, де ловили птахів великими сітями – перевісами (сучасний район, розташований між Майданом Незалежності та Європейською пл.)³.

Наступне повідомлення маємо у літописній розповіді про боротьбу за Київ війська київського князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем (Долгоруким) під 1151 р.: “Борись оу Лядських вортъ”, “друзии противоу Лядскимъ вортотомъ на пьсьцхъ бьхоутся”, “а Борись Городцій у Лятскихъ вортотъ”⁴. Під 1240 р.: “подъль вратъ Лядськихъ”, “Постави же Батый пороки къ городу подль врата Лятскаа”⁵.

Під давньою назвою Лядську браму згадано в грамоті польського короля Сигізмунда I від 15 березня 1523 р., якою дозволялася

³ ПСРА. – Т. 1. Лаврентієвська летопись. – М., 1962. – Стб. 55.

⁴ ПСРА. – Т. 2. Іпат'євська летопись. – М., 1962. – Стб. 427, 432; ПСРА. – Т. 7. Воскресенська летопись. – СПб., 1856. – Стб. 52.

⁵ ПСРА. – Т. 2. ... – Стб. 785; ПСРА. – Т. 7. ... – Стб. 145.

відбудова Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві та надання в його користування деяких територій: "... к тому монастирю маєть держамаи по давньому как перед темъ бывало, по самыи вал, и по Лядськіи ворота ..." ⁶.

На найраннішому зображенні Верхнього Києва, виконаному М. Груневегом (1584), Лядські ворота, південна й південно-східна частини міста відсутні. Не згадує М. Груневег про південні ворота й під час опису подорожі з Подолу на Печерськ ⁷, можливо, вони вже не функціонували, хоча дорога з Верхнього міста на Печерськ, "Івановська" в пізніших джерелах, існувала.

Історіографія другої половини XIX ст. з питань топографії давнього Києва свідчить про гостру дискусію щодо локалізації Лядських воріт та лінії оборонного валу "міста Ярослава" ⁸. Однак археологічні дослідження південної частини давнього Києва були незначними, бракувало речового матеріалу, синхронного пам'ятці. Це призводило до гіпотетичності й неаргументованості пропонуваніх місць локалізації та реконструкції оборонної лінії південно-східної частини Старокиївської фортеці.

Першими дослідженнями у цьому районі були розкопки валу 1951 р. на вул. Малопадвальной, на ділянці між телецентром та садибою № 13 ⁹. Тут виявлені дані, що характеризують як структуру валу (зруби із секціями-городнями, засипаними лесом, їхні розміри, способи спорудження), так і основні параметри об'єкта (ширина основи валу 27,7 м, висота бл. 12 м, довжина зрубів-городен 19,2 м, ширина 6,7 м, розміри клітей: 2,2–3,2 м). Оборонний рів перед валом не виявлений (схил гори в цьому місці ескарпований й додаткова перепона тут була не потрібна).

У 1968 р. археологічні спостереження в районі сучасного Майдану Незалежності проводилися на вул. Челюскінців (сучасна Костьольна). Виявлені матеріали, на жаль, не опубліковані. Важливі дані про дерев'яні конструкції оборонного валу "міста Ярослава" вдалося одержати розкопками 1972–1973 роках під час спорудження павільйону над рештками Золотих воріт. (рис. 3).

Найбільш результативними дослідження площі були у 1981 р.: простежено частину оборонного валу завдовжки бл. 70 м й завширшки (підвалини) понад 30 м. У деяких місцях вал зберігся від рівня давньої денної поверхні на висоту до 5 м. Також були виявлені зруби-городні розмірами 3,1×3,1 м (шість основних і три приставних

⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 3. – С. 22.

⁷ Ісаєвич Я. Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. – 1981. – № 5; Сборник материалов ... – Отд. 2. – С. 126.

⁸ Акты Юго-Западной Руси. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 398-402.

⁹ Єфименко П. П., Богусевич Б. А. Крепость Ярослава Мудрого в Киеве // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 12. – С. 38-41; Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // МИА. – 1956. – № 52. – С. 91-99.

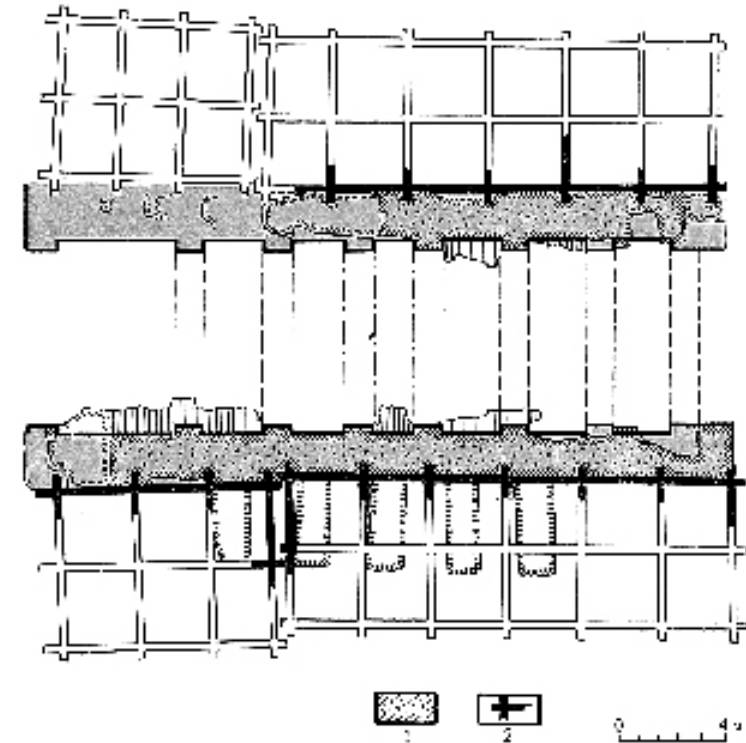

Рис. 3. План Золотих воріт Києва з прилеглими внутрішньо валовими клітьями. Розкопки 1972–1973 років. 1 – кладка XI ст.; 2 – досліджені частини дерев'яних зрубів

у поперечному розрізі); дренажна канава або русло струмка на міській території на захід від валу; фрагменти давньоруської кераміки X–XI ст. на горизонті під валом.

Найзначніше відкриття 1981 р. – виявлення на глибині 3,7 м на рівні давнього горизонту проїзду давньоруського часу та локалізація літописних Лядських воріт ¹⁰. Тоді ж детально досліджено й зафіксовано залишки дерев'яних та цегляних Печерських воріт XVII–XVIII ст. На жаль, характеристика культурного шару та стратиграфія ділянки міської території на той час залишилися не вивченими (рис. 4).

У 1981 р. площа будівельного майданчика становила понад 4000 м², глибина котлована – 5–7 м. Крім котлована, спостереження здійснювались у кількох будівельних траншеях. Давньоруську оборонну лінію "вал-рів" простежено на південно-західній стінці котлована (глиб. 7 м). Досліджено повний поперечний розріз валу

¹⁰ Сборник материалов .. – Отд. 2. – С. 126.

Рис. 4. Вигляд з півночі котловану будівництва на пл. Жовтневої революції із залишками цегляних фундаментів Печерських воріт XVIII ст. в центрі. 1981 р. (фото М. Сагайдака)

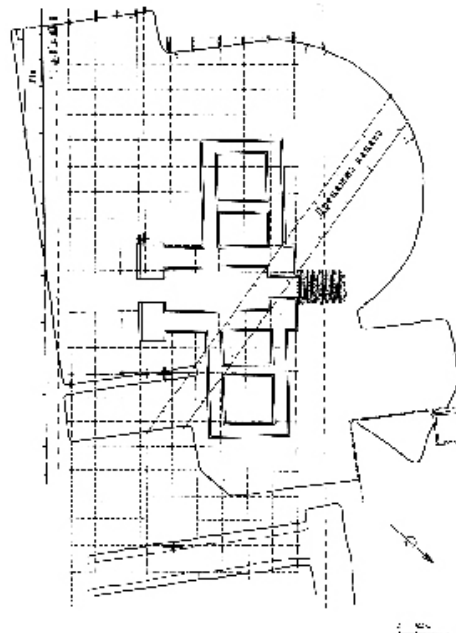

Рис. 5. Загальний план розкопу на пл. Жовтневої революції в Києві 1981 р.

(залишки дев'яти клітей), горизонтальну основу валу, берму та рів (рис. 5).

У північно-східній частині майданчика, за 16,25 м від Будинку профспілок на стінах будівельної траншеї зафіксовано частину поперечного розрізу валу – залишки дерев'яних конструкцій, що збереглися у вигляді вертикальних, ледь зигзагоподібних ліній із зітлілого дерева на відстані 3,0–3,12 м одна від одної, які піднімалися на висоту насипу (5 м від основи валу).

У траншеї вздовж правого північного пілону воріт XVIII ст. простежено рештки 24 вінців п'яти клітей, аналогічних за розмірами раніше дослідженим (рис. 6).

Поперечну стінку зрубу й двох клітей вдалося простежити вздовж південної стіни фундаменту проїзду та за 10 м на південь від нього.

У центральній частині валу та під фундаментами воріт XVIII ст. виявлено дерев'яні конструкції давньоруського ворітного проїзду. Крім того, у 1981 р. досліджено підстил насипу валу та його горизонтальну основу, простежено систему заповнення клітей, схил насипу, що переходив у нешироку берму та оборонний рів за нею.

З об'єктивних причин експедиція не мала можливості провести розкопки загальною площею в межах будівельного

котлована. Досліджено близько 610 м². Роботи здійснювалися, залежно від термінів і темпів будівництва, до рівня материка й передматерикового горизонту чотирма етапами:

- 1 – фіксація стратиграфічного розрізу в південному куті котлована на рівні материка в Хрещатицькій долині, дослідження ділянки валу на північний схід від Лядських воріт; фіксація стратиграфічного розрізу оборонного рову (струмка?) на північно-східній стіні котлована;
- 2 – фіксація ділянки валу на південний захід від Лядських воріт та стратиграфічного розрізу міського кварталу на захід від валу (між сучасними вул. Б. Грінченка та пров. Т. Шевченка); стаціонарні розкопки у дугоподібному котловані на захід від фонтану;
- 3 – стаціонарні дослідження в розкопах 3, 4; фіксація стратиграфічного розрізу різночасних оборонних ровів і русел струмків на південно-західній стіні котлована; зачищення стратиграфічного розрізу зрубів-городен східної ділянки валу з метою консервації та музеєфікації;
- 4 – стаціонарні дослідження в розкопі 5; консервація та підготовка до музеєфікації зрубів-городен ділянки східної частини валу; зачищення й фіксація стратиграфічних розрізів та даних щодо геоморфологічної ситуації в центральній і західній частинах котлована.

У 2001 р. планувалося продовження робіт з вивчення оборонних споруд, а також їх консервація та музеєфікація. Однак залишки фортифікаційних споруд були будівельниками знищені, тому досліджено лише дві ділянки оборонного валу:

- 1 – на північний схід від Лядських воріт зафіксовано стратиграфію і план клітей;
- 2 – у південно-західному напрямку від воріт зафіксовано тільки стратиграфію (зруби знищені в 1952–1953 роках та 2001 р. під час будівництва).

На першій ділянці на стіні котлована простежено залишки 11–12 зрубів-городен з п'яти-семи вінців та проміжок між ними завширшки

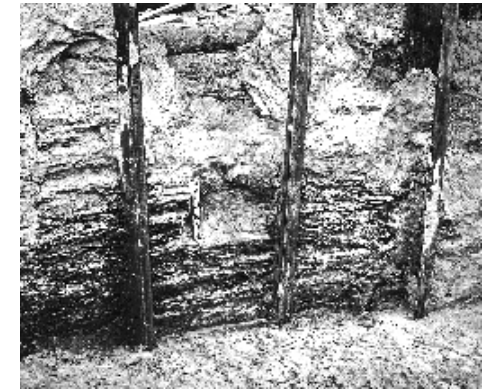

Рис. 6. Залишки вертикальних стінок клітей давньоруського валу (городня № 7) 1981 р. (фото М. Сагайдака)

Рис. 7. Поперечний переріз оборонного валу та рову по осі південний схід – північний захід: 1 – засипка клітей валу; 2 – рів; 3 – залишки внутрішньовалових клітей; 4 – залишки колод; 5 – культурний шар під насипом валу; 6 – культурний шар на прилеглий міській території; 7 – материк; 8 – ґрунт перемішаний з вугіллям; 9 – рівень дна котловану; 10 – дренажний рів

0,75–0,85 м. Зачищення валу на рівні виявлення дозволило визначити розмір городен: 2,85×3,0 м (без висунених із замка кінців колод: 0,20–0,35 м).

На другій ділянці досліджено вал і культурний шар, що прилягав до нього з боку міста, та міську територію. Простежено внутрішньовалову зрубну конструкцію з чотирьох городен на три-чотири вінці, рублену з колод діаметром 0,12–0,15 м.

Матеріали, одержані у 1981 та 2001 роках, дозволяють відновити напрямок валу та його конструкцію. Давньоруський вал спускався з нагірного плато у Хрещату долину за віссю сучасної вул. Б. Грінченка, перетинав сучасний Майдан Незалежності й продовжувався у напрямку сучасної вул. Костьольної. У цій частині міста будівничі використали особливості природного рельєфу: стрімке материкове підвищення, що йшло з північного заходу на північ, значний перепад височин, дві річки, які впадали в долину з протилежних боків і утворювали значну вимоїну з боку Хрещатої долини (одна з річок протікала в районі сучасного пров. Т. Шевченка, друга – за віссю сучасної вул. Михайлівської). У деяких місцях вал зберігся до 5 м заввишки й 33 м завширшки.

Основу валу становив досить щільний шар лесу та глини з великими фракціями “озаліженого” ґрунту (рис. 7). Над ним у деяких місцях простежено шар перепаленого ґрунту завтовшки до 0,4 м. Місце, вибране для спорудження валу, перед зведенням насипу ретельно нівелювалося. В результаті підготовчих робіт утворювався культурний шар із супіску й решток горілого дерева, фрагментів кераміки. Рівень підосви валу в районі воріт мав перепад до 1 м. Вища площа завширшки 12,4 м розташовувалася з боку поля, нижча – бл. 16 м – з боку міста. Слід зазначити, що на досліджених ділянках не виявлено залишків обробки дерева, тобто складові частини конструкції оброблялися осторонь. Цілісність і структура давнього горизонту на материк у районі схилу свідчить про відсутність спеціального ескарпування.

Дослідження технології будівництва показало, що для утримання землі будували каркас із дубових (діам. 0,10–0,17 м), кантованих на шість або вісім граней брусів. Секції, кожна з яких складалася з двох паралельних рядів квадратних клітей (3,1×3,1 м), були поставлені упоперек валу на відстані 0,8 м одна від одної. Більша секція – 12 клітей – утримувала центральну частину насипу та схил з боку міста; менша – шість клітей – була приставною, жорстко не “прив’язаною” до першої, тримала схил з боку поля. Секції встановлено на відстані 0,8 м одна від одної.

Простежено чітку вертикальність дерев’яних конструкцій. Кліті зводили на всю висоту валу, й залежно від їх розміщення у тілі валу (схил у бік поля, гребінь, схил у бік міста) вони мали різну висоту.

Стратиграфія заповнення зрубів-городен на всіх досліджених ділянках типова: чергування шарів лесу, жовтого лесоподібного суспіску, щільного сірого суспіску, глини, прошарків культурного шару (кераміка, горіле дерево, шифер). Ґрунт підвозили на возах, висипали у кліті й втрамбовували. Заповнення сусідніх городен та простежені в них горизонти не збігаються.

БЕРМА. На кількох ділянках уздовж валу з боку поля виявлено берму. В південно-західній частині котлована (1981 р.) простежено схил насипу валу, який переходив у берму завширшки до 1 м. У 2001 р. берму дослідили на обох ділянках. На ділянці 1 ширина її становила 5 м, на ділянці 2 – понад 10 м. На бермі ділянки 1 на горизонті давньоруського часу археологічно зафіксовано рельєф поверхні дороги: опуклий за віссю насип, який неодноразово підсипали. У другій половині XIII – середині XVII ст. дорога була перекрита шаром намуленого піску й супіску. Можливо, це залишки Івановської дороги, що вела на Печерськ і була відома за планом І. Ушакова 1695 року.

ОБОРОННИЙ РІВ. Під час спостереження за земляними роботами в південно-західній частині котлована (1981 р.) за 5–10 м від валу за бермою (з боку Хрещатика) був виявлений рів. За браком часу його документально не зафіксовано. Рів на вказаній ділянці мав ширину бл. 8 м, глибину 5 м, кут нахилу стінок до 60°. Стратиграфія заповнення рову свідчить про кілька етапів його засипання.

У 2001 р. проведено необхідні роботи в районі траси оборонного рову для уточнення дати його спорудження (XI ст. чи XVII ст.?) та одержання інформації щодо характеристики споруди. Рів досліджено за стратиграфічними розрізами на північно-східній стіні котлована у районі поштамту (нульова позначка за БШВ – 153,17 м).

У стратиграфічному розрізі на ділянці 1 простежені річища й русла чотирьох водостоків. За матеріалами досліджень, русло 4 – найдавніше. Напрямок його – з північного сходу на південний захід, ширина понад 16 м, глибина 4,7–4,9 м. Стінки русла у верхній частині (2,0–2,2 м) пологі, ближчий до валу схил крутий, у нижній частині русла стінки стрімкіші. Виявлено фрагменти кераміки XI–XII ст., фрагменти стенових кісток людини, кістки тварин та птахів.

Візуальне спостереження, графічна зйомка та фотофіксація, здійснені на ділянці 2 (південно-західна стіна котлована), підтверджують дані, одержані на ділянці 1 (відсутні русло 3 та міст).

Однак питання про характер оборонної водойми залишилося до кінця нез'ясованим: струмок з проточною водою, штучна споруда (рів) чи ескарпований і заглиблений струмок, який виконував функцію рову? Аналіз розташування валу й рову, їхніх розмірів, напрямку осей, ширини берми свідчить, що, по-перше, осі валу й рову в районі Майдану Незалежності не збігаються (ширина берми на ділянці 1 становить 5 м, на ділянці 2 – понад 10 м); по-друге, ширина русла 4 на ділянці 1 – 16 м, на ділянці 2 – близько 8–9 м; по-третє, на бермі ділянки 1 зафіксовані рештки дороги (можливо, її наявність пояснюється вибір місця для воріт). Ймовірно, вал з боку теперішньої вул. Б. Грінченка був підведений до струмка, що існував (1951 р. його не простежили, зосередившись на розкопках валу), далі вал споруджували вздовж русла, на північний схід значно нижче від сучасної вул. Костьольної, біля західної частини Будинку профспілок. Абсолютні позначки рівня материка на обох досліджених ділянках майже збігаються, й тому напрямок течії водостоку не встановлено – йшов він до Дніпра чи у бік сучасної Бессарабської площі. Це питання вимагає додаткового дослідження.

МІСТ. На північній ділянці 1, де рів підходив найближче до валу, знайдено рештки моста: три ряди різночасних дерев'яних палів та поміст з дощок. Відстань між палями складає 1,5 м, діаметр колод 0,20–0,25 м, на кінцях загострені, забивалися без викопування ям. За даними розкопок, міст, споруджений у давньоруський час, з ремонтами та перебудовами функціонував до XVIII ст.

ЛЯДСЬКА БРАМА (рис. 8). У середині дослідженої частини оборонного валу у 1981 р. на глибині 7 м від рівня сучасної денної поверхні виявлено ворітний проїзд – місце розташування літописної Лядської брами – фортифікаційний вузол системи укріплень “міста

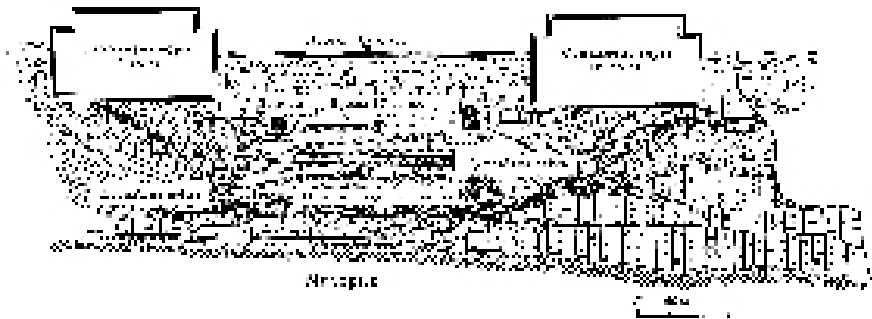

Рис. 8. Ворітний проїзд по поздовжній осі валу: схід – захід. 1981 р.

Ярослава”; південно-східний в'їзд у Давній Київ. Ширина ворітного проїзду Лядської брами – 4,2–4,5 м. Стіні проїзду, що майже вертикально піднімалися від основи валу, простежені на висоту до 1,2 м. У нижній частині зафіксовані торці дубових брусів діаметром 0,25 м, кантованих на шість граней, вірогідно, це залишки конструкцій, які утримували насип. З південного боку на відстані 1,77–1,80 м від стіни проїзду досліджено рештки дерев'яної стіни, що завалилася у бік проїзду. Можливо, це стіна від приміщення, яке прилягало до насипу. У заповненні виявлено фрагменти давньоруської кераміки. Стіни проїзду були зміцнені дерев'яними брусами і становили основу надбрамної башти. Поздовжні лаги укріплювали дерев'яний поміст.

У проїзді Лядської брами зафіксовано чотири будівельні горизонти. Залишки поздовжніх колод, укладених у напрямку проїзду, простежені на трьох рівнях: 0,25; 0,57 і 0,75 м вище від рівня підшви валу. Між ними містилися піщано-глиняні прошарки з фрагментами кераміки та уламків шиферу. Вірогідно, унаслідок ремонтів та заміни помостів рівень мостової поступово підвищувався.

Лядська брама, рублена з товстіших дубових колод, ніж каркас валу, була досить складним фортифікаційним спорудженням. Уздовж боків проїзду розташовувалися приміщення, в яких перебувала охорона. У них також містилися драбини для сходження на надбрамну башту та фортечні стіни. Значна довжина проїзду впоперек валу дозволяє припустити наявність тричастинної зрубної конструкції, де на домінуючому центральному зрубі була споруджена надбрамна башта. Площадки, розташовані з боку поля та з боку міста над проїздом, можливо, сягали рівня бойових площадок на гребені валу.

Четвертий рівень простежено на позначці 1,78–2,0 м від основи валу. Шар завтовшки бл. 1 м утворився після раптового зруйнування брами. Очевидно, це сталося під час оборони міста в грудні 1240 р. За досить тривалий час на місці брами утворився потужний шар з колод кріпильних стін, що впали в проїзд, та з ґрунту насипу.

ЗАБУДОВА (рис. 9).

На відстані бл. 10 м

від останньої кліті валу, розташованої з боку міста, у будівельній траншеї виявлено давньоруський культурний шар потужністю 1,2–1,3 м. У стінах котловану зафіксовано рештки зрубних жител, які, за виявленим у їх заповненні матеріалом, датуються XI–XII ст.

Рис. 9. Вид з півдня котловану будівництва на Майдані Незалежності. 2001 р. (фото К. Шматова)

Дослідженнями 2001 р. встановлено, що структура культурного шару південно-східної частини Давнього Києва близька до структури культурного шару Давнього Подолу. Повна ідентичність культурного шару Майдану Незалежності й Київського Подолу (чергування гумусних горизонтів і стерильних алювіально-делювіальних піщано-супіщаних прошарків) дозволила застосувати тут польову методику, що розроблена для Подолу: дослідження горизонтами по всій площі розкопу та синхронізація об'єктів за реперними горизонтами. Польова позначка на Майдані Незалежності за БШВ – 154,84 м.

Для характеристики стратиграфії давньоруського шару необхідно було враховувати широкую дорогу, до якої обабіч прилягали огорожені садиби, та оборонний вал з ворітним проїздом. Пізня забудова площі, що відбувалася з кінця XVIII ст., майже не порушила цілісність давньоруського культурного шару. Нижні позначки фундаментів будівель і траншей комунікацій, споруджених у XIX–XX ст., не доходять до горизонтів XI–XII ст. Тільки під час будівництва 1981 та 2001 років значна частина культурного шару й оборонних укріплень практично цілком були знищені, що стало непоправною втратою для культурної та історичної спадщини Києва.

Структура культурного шару внутрішньоміської території, подібна до подільського, раніше не була відома для Верхнього міста. Природньо, були локальні особливості в межах садиб і розкопів, переважно це стосувалося потужності шарів, слідів пожеж. Головними

труднощами під час розкопок одночасними горизонтами були дві обставини. По-перше, дорога, орієнтована зі сходу на захід, із садибними парканами (вона має особливу структуру горизонтів, що відрізняється від садибних). По-друге, розташування садиб на схилі Старокиївської гори, що виявилось у зміні кількості й потужності культурних горизонтів давньоруського часу, у зменшенні потужності й кількості стерильних прошарків нагору та у збільшенні потужності культурних нашарувань XVII–XVIII ст.

Ділянку, досліджену на північ від дороги (розкоп 2), позначено “Центральна садиба”, на південь від неї –

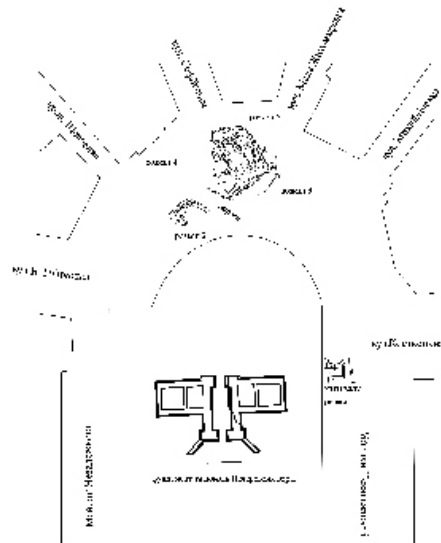

Рис. 10. Зведений план розкопів у котловані будівництва на Майдані Незалежності. 2001 р.

“Південна садиба”. У межах розкопу 2 з півночі на південь простежено тенденцію зниження материка до 0,46 м. Звідси відмінність у нівелювальних позначках на обох садибах. Крім того, відмінність у стратиграфії пояснюється проходженням у напрямку до Лядських воріт вулиці (рис 10).

“ПІВДЕННА САДИБА”. Простежено дев'ять горизонтів, де зафіксовано: будівля 3; яма 3; північний рів огорожі уздовж дороги (шир. 0,5 м, глиб. 0,4 м), залишки огорожі з горбилів завширшки 0,5 м; західний рів огорожі садиби (шир. 0,3 м, глиб. 0,4 м), дошки завширшки 0,2 м; будівля 5; вкладені плоским боком до північної стінки рівчака горбилі; череп коня. Материк – лесоподібний суглинок червоно-коричневого кольору.

“ЦЕНТРАЛЬНА САДИБА”. Простежено вісім горизонтів, де зафіксовано: будівля 4; рів 4; рови садибних огорож 3–8; вогнища 1–4; господарські ями 4–7. У шарах Г-2 та Г-2А простежено сліди пожежі: гумусний супісок з домішками вугілля й уламків обпаленої глини. Материк залягає на позначці 4,4–4,6 м. На схід від частоголу 1 шурфуванням встановлена відсутність житлових садибних горизонтів. По всій площі розкопу простежено горизонтальні сірі й білі прошарки піску й супіску (0,05–0,2 м).

Матеріал незначний: фрагменти кераміки, кістки тварин. Ймовірно, ця ділянка міської території функціонувала як площа (майдан) перед Лядськими воротами. Абсолютні позначки рівнів площі (150,41 м) та підшви оборонного валу (159,47 м) свідчать, що майданчик був майже рівним. Збільшення товщини культурного шару тут відбувалося за рахунок акумуляції алювіально-делювіальних ґрунтів.

Територія на північ від дороги (розкоп 3). Простежено шість горизонтів, виявлено й частково досліджено: будівлі 1, 1-А, 1-Б, 2–6, 6-А, 7, 7-А; рови 1–5, 7, 8; вогнища 1–3; неглибокі рівчаки різного напрямку; господарські й стовпові ями по всій площі розкопу.

На горизонті Г-3 (м'який сірий супісок) у напрямку південь – північ досліджено фрагмент дороги завширшки бл. 3,5 м із залишками колій та відбитками копит. Можливо, дорога існувала ще до початку міської забудови і саме по ній підвозили землю та дерев'яні конструкції для будівництва валу. Дорога в кв. ДЕЖЗІ-5–11 на всю глибину не досліджувалася. На рівні зачистки протягом 1 м простежено північну та південну лінії парканів. Для встановлення ширини вулиці й виявлення раніших парканів здійснено шурфування. У шурфі 1 досліджено південну лінію огорож (глиб. 0,8 м), простежено чотири лінії садибного паркану зі зміщенням у плані на 0,5–0,6 м. У шурфі 2 – північна лінія (глиб. 1,2 м) простежено п'ять ліній огорож, раніші паркани зміщені на 1,0–1,4 м на південь. Таким чином встановлено, що ширина дороги варіювала від 6 до 7 м.

По лінії схід – захід простежено русло струмка, що протікав зі схилу Старокиївської гори (шир. 1,2 м, глиб. 0,5 м).

На південній ділянці виявлений колодязь, який перестав функціонувати від початку забудови (над колодязем простежено горизонти садиби).

“ПІВДЕННО-ЗАХІДНА САДИБА” досліджена у розкопах 2 та 4 (на південь від дороги). Простежено десять горизонтів, деякі зі слідами пожежі. Під час вивчення садиби виявлені численні знахідки, які свідчать про заможність її власника.

РОЗКОП 5. Простежено житлово-садибний характер горизонтів зі слідами пожежі. Досліджені: будівля 1; рови 1-А, 1-Б, 1-В, 2, 2-А; вогнища 1-5, ями 2, 2-А, 3, 12; стовпові ями; дорога, за структурою аналогічна дорозі, що досліджена на розкопі 3.

ЗАГАЛЬНА ПЛАНІГРАФІЯ РАЙОНУ. Отримані дані дозволяють реконструювати планування південно-східної частини Києва, характер забудови й домобудівництва в районі, що прилягав до валу. Слід враховувати, що один сезон 2001 р. не можна вважати достатнім; майже всі садиби розкопані фрагментарно, а погана збереженість деревини не дозволяє одержати повноцінні дані щодо конструктивних особливостей садибних будівель.

Як свідчить аналіз стратиграфії найдавніших нашарувань, до оборонної лінії У цьому районі зі схилів Старокиївської гори у бік Хрещатицького струмка збігало кілька струмків (простежено русла трьох). Найбільший водостік зафіксований на розкопі 2. Давній горизонт на материках не має слідів забудови до середини XI ст.

Рис. 11. Київ X – початку XI ст. (до будівництва “міста Ярослава”). Реконструкція М. Сагайдака.

Рис. 12. Київ XI–XII ст. Реконструкція М. Сагайдака.

З періодом будівництва оборонних споруд, можливо, пов’язане функціонування двох одночасних доріг, досліджених на розкопах 3 й 5, якими підвозили будівельні матеріали і ґрунт для насипу. В цей самий час припиняють існування два водостоки зі схилів Старокиївської гори, можливо, для їх відведення у витоках були проведені спеціальні дренажні роботи (рис. 11).

Після зведення валу і Лядських воріт розпочинається регулярна садибна забудова району. Вирішальними елементами були: по-перше, розташування воріт у валу в цьому місці; по-друге, широка й давня вулиця, що вела від Софійського монастиря до Хрещатицької долини й далі на Печерськ; по-третє, незабудована ділянка перед ворітьми – площа споконвічно не призначена під забудову; по-четверте, регулярний характер забудови. Стабільність садибних меж свідчить про участь у наданні ділянок тодішньої міської адміністрації, яка, ймовірно, виділяла для киян, що будувалися, наділи під забудову. На всіх простежених горизонтах межі та планування садиб майже не змінюються, лінії огорож (паркани, частоколи з горбилів) практично збігаються у плані. На жаль, жодна садиба повністю не розкопана і тому загальної достовірної картини про характер і планування внутрішньо-садибної забудови одержати не вдалося. Досліджено вісім садиб середини XI – другої половини XII ст. зі звичайними та характерними для міського двору спорудами.

Планування й орієнтацію садиб, що розташовувалися безпосередньо біля валу, зумовлювали вулиця, яка вела до Лядських

воріт, та напрямом валу. Цей принцип планування району був панівним продовж усіх віків функціонування міських кварталів, незважаючи на численні пожежі та стихійні явища (рис. 12).

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧОВОГО МАТЕРІАЛУ. У розкопках 2001 р. виявлено близько семи тисяч знахідок. Представлені майже всі відомі категорії (крім виробів з дерева й шкіри, які не збереглися в цих умовах, та спеціальних речей, що пов'язані з деякими видами ремісничої діяльності). Керамічний матеріал наймасовіший. Він включає кухонний та столовий посуд, імпортований посуд, тару (амфори), будівельну кераміку (плінфа, плитки для підлоги з поливою), фрагмент мініатюрної скульптури. Знайдено також вироби із заліза (знаряддя праці, будівельні деталі, побутові речі: ножі, ключі, замки, ножиці та ін.), вироби з міді й бронзи, скляний посуд та прикраси, вироби з кістки, каменю, уламки бурштину. До індивідуальних знахідок належать шабельна гарда, вістря стріла, залізний псалій, кресала, нумізматичний та сфрагістичний матеріал, амулети-підвіски. Матеріал дозволяє датувати досліджені культурні горизонти серединою XI – другою половиною XII ст.

З усього комплексу фортифікаційних споруд та довколишньої забудови вдалося зберегти незначну частину проїзду Лядських воріт, яка законсервована під залишками цегляної кладки XVIII ст.

Печерська брама. У документах сер. XVII ст. під час опису південно-східної околиці Давнього Києва знову з'являються свідчення про південну ділянку міських укріплень, але брама вже названа Печерською. Нова назва походить, імовірно, від назви Печерського монастиря, шлях до якого йшов саме через цю браму, або від частини міста, що мало назву "Печерське містечко" і розташовувалося на пологих схилах від стін Софійського монастиря до Хрещатицької долини¹¹. Печерська брама не раз згадується в документах, які свідчать, що давньоруський вал зберігся добре, але брама та дерев'яні укріплення на валу сильно пошкоджені¹². У документах другої пол. XVII ст. про проведення фортифікаційних та будівельних робіт у Києві вказані роботи, необхідні для ремонту Печерської брами.

Детальний опис Печерської частини давньокиївських укріплень здійснено в "Азбучной росписи к чертежу Киевских верхних городов, выводов, раскатов и др." 1673 р.¹³ У ній представлено характеристику оборонних споруд, перелік робіт щодо ремонту та реконструкції укріплень: "... а тот вал за з городской стороны взрублено лесом, на валу тарасы и обламы развалились, и с тех тарасов и ныне которые стояли, насыпаны землею, а которые были развалились в тех местех, для поспешение взрублено тарасами вновь и насыпаны ж землею, а те тарасы и взрубленая старая стена, что за городом,

¹¹ Сборник материалов ... – Отд. 2 – С. 126.

¹² Акты Юго-Западной Руси. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 398-402

¹³ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 103.

надобно впрעדь сломать... на валу класть дубовые зубцы, на зубцах бой земляной вышиною и шириною сажень. Снутри города възкласть дерхолм, перед боем учинить ступень вышиною пол аршина, шириною пол сажени... И тот вал учинить по верху в ширину 4 сажени." Далі йде опис старої Печерської брами: "В том валу стоит ветхая башня рублена в 6 стен, в которой проезжие Печерские ворота, и в то место доведетца сделать новые ворота снутри того выводу меж старого валу место ниско. Преж сего стояла башня ветха, рублена в 6 стен, и с обеих сторон тое башни острог до тарасов старого валу и та башня и острог в прошлом году разломались и для поспешения зела новые ворота прибавить в длину 3 сажени, с обеих сторон ворот сделать деревянные взрубы, для очищения ворот мелким ружьем"¹⁴.

Імовірно, вищезгадані дерев'яні укріплення, споруджені на давньоруському земляному валу 1654 року поспіхом, "і в день і в ночі", на час складення "Азбучной росписи ..." були вже дуже пошкоджені й не виконували оборонної функції.

Про зовнішній вигляд Печерської дерев'яної брами після реконструкції 1674 року дає уявлення зображення брами на плані Києва, яке склав полковник І. Ушаков 1695 року. Конструкція проїзду була змінена, зникла надбрамна вежа, дерев'яні зруби проїзду повністю сховано в товщу валу і ззовні виходили тільки портали, де містилися стулки брами. В'їзд за допомогою підйомного механізму зачинявся залізними ґратами. До чільного боку валу навпроти брами було насипано земляний вал – равелін – з додатковою в'їздною брамою.

На плані Старокиївської фортеці 1755 року інженер-полковника Д. де Боскета зображені стара дерев'яна Печерська брама та нова кам'яна, яку належало збудувати.

Можливо, наступного 1756 року Печерську браму й було змуровано з цегли. На планах Києва 1758, 1787, 1790, 1802, 1803 рр. вона зображена мурованою.

Залишки і дерев'яної, і цегляної Печерської брами досліджені 1981 року (рис. 4). Над ворітним проїздом Лядської брами на глибині 3,0–3,2 м від рівня сучасної денної поверхні зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій Печерської брами. У центральній частині брами, за стратиграфічними спостереженнями, проїзд міг бути завширшки від 3,0 до 3,5 м. На це вказують залишки двох товстих колод, що стояли вертикально і могли бути встановлені з рівня культурного шару, зафіксованого на позначці 1,75 м. Міцні дубові колоди, вкопані в землю на 1,0–1,3 м, були розраховані на досить значне навантаження. Виявлені матеріали свідчать, що під час ремонтних робіт 1654 року та під час будівництва нових Печерських воріт 1674 року, земляний вал на місці проїзду прокопували не до

¹⁴ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев ... – С. 103.

основи. Нижня частина конструкції дерев'яних воріт другої пол. XVII ст. залягала на позначці 2,5 м, а проїзд проходив на позначці 3,50–3,75 м від підшови оборонного валу. Вказівка “зчистить до подошвы” означала спланувати земляний насип до певного рівня, який би збігався з рівнем денної поверхні того часу. В шарі, що ототожнюється з ворітним проїздом XVII ст., виявлено поряд з гончарною керамікою XVII ст. окремі фрагменти давньоруської кераміки XII–XIII ст.

Залишки фундаментів та цокольної частини стін цегляної Печерської брами XVIII ст. досліджені в центральній частині котлована на глибині 1,0–1,2 м від сучасної денної поверхні.

У плані будівля мала Т-подібну форму. Проїзд містився між двома видовженими пілонами, до яких прилягали кордегардії – симетричні та однакові за площею прямокутні прибудови, де розміщувалася охорона. Довжина кордегардій по осі проїзду становила 19,64 м, проїзд мав ширину 6 м, ширина в районі порталів 3,2 м.

Залишки Печерської брами збереглися на висоту 1,45–1,50 м. Висота фундаментів становить 1 м, цоколя – 0,5 м. Ширина фундаментів неоднакова, в районі проїзду – 2,7–2,8 м, під стінами кордегардій – 2,08–2,10 м, ширина стіни в районі проїзду 2,10–2,12 м, ширина стін бокових приміщень дорівнює 1,24–1,26 м. До зовнішніх пілястр прилягали додатково фундаменти завширшки 1,02 м, завглибшки 1,1 м, які виконували роль контрфорсів і запобігали зсуву будівлі у рів. Споруду змуровано з великоформатної цегли розміром 7×16×33 см в системі порядового мурування, де чергуються тичкові та ложкові ряди.

Проїзд між кордегардіями був вимощений деревом. Значний відтинок мостової зберігся повністю. Ця досить оригінальна дерев'яна конструкція була споруджена таким чином: на стовпи, вкопані обабіч мостової за 1,5 м один від одного, були покладені дубові бруси розміром 0,3×0,4 м, зв'язані за допомогою шипа у стовпі та паза у брусі. Щоб бруси не прогиналися, під них уздовж покладено лаги. Крім цього, бруси, що лежали впоперек, скріплені поздовжніми дубовими колодами, які були врублені на кінцях брусів. Такий каркас мостової був заповнений поперечними сосновими брусами і зверху перекривався сосновими дошками, вкладеними упоперек¹⁵.

Як свідчать графічні зображення брами, її зовнішній вигляд був вирішений у традиціях бароко з елементами класики. Стрункі пілястри підтримували розвинуті карнизи й характерні барочні фронтони над проїздами. Тимпани оздоблені барельєфами з композиціями військової символіки та емблематики. Дах брами було вкрито сіроглиняною глазурованою черепицею.

У 1820-х роках кам'яна Печерська брама припинила своє існування у зв'язку з переплануванням міста та ліквідацією старих

¹⁵ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев ... – С. 103.

укріплень. Вал навколо неї було знесено, ворітний проїзд розібрано. Кордегардії як “воєнний острог” проіснували до 1837 року й були остаточно розібрані. Після спланування новоствореної Хрещатицької (Думської) площі фундаменти й цоколи брами опинилися в товщі ґрунту.

Щодо подальшої долі Старокиївської фортеці та Печерських воріт деякі документи наводить Д. П. Меньшов: “... на плане Киева 1695 года, имеющемся в Московском архиве Министерства иностранных дел, показаны ворота: Михайловские, Софийские, Золотые, Львовские, Подольские – ниже Десятинной церкви, названные уже Киевскими, и Лятские в конце Софийской улицы, названные уже Печерскими, так как через них шла дорога в Печерск¹⁶; “... по сочинённому в 1724 году с рассуждения Его Императорского Величества о крепостях анишлту назначалось содержать две крепости: а) Киев старый – один внешний вал; б) Киев на печерах. В 1730 году по рассуждению учреждаемой при Императорском Дворе воинской комиссии полагалось содержать две крепости а) Киев старый; б) Киев печерский. В 1763 году по Высочайшей конфирмованной о крепостях ведомости содержать определялось: а) Старый Киев с ретранжиментом; б) Киевопечерск. В последующее затем до 1797 года время перемен не показано, но в 1803 г. относительно Старокиевской крепости отмечено, “что так как она с давних времён фортификациею не исправляется и ненужно почитается, то по сему и впредь к содержанию не полагается”. В 1803 г. показана уже только одна Киевопечерская крепость, в отношении которой Инженерная Экспедиция в 1803 г. полагала продолжать и впредь содержание оной от Инженерного департамента¹⁷. “При возобновлении и исправлении Старокиевских крепостных валов в 1677 г. князем Черкасским и в 1732–1737 гг. графом Минихом, при обустройстве бастионов, раскатов и выводов, и, вообще, при разных постройках внутри города исчезали, сохранившиеся ещё к началу 18 века остатки церквей св. Феодора, св. Симеона, св. Георгия, св. Никиты, св. Дмитрия; материалы этих церквей широко использовались при всех крепостных и частных постройках. В 1750–1751 гг. засыпаны Золотые Ворота, 1799 сломаны по распоряжению ген. Масне Софийские (Батыевы) ворота¹⁸. “По свидетельству протоиерея П.Г. Лебединцева до 1835 г. оставались ещё караулки и шлагбаумы от <...> Печерских – Хрещатицких ворот, затем, при новом распланировании Киева, на месте старокиевских валов были проведены улицы Подвальная, Костельная и Прорезная¹⁹.”

¹⁶ Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости. – К., 1912. – С. 12.

¹⁷ Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости ... – С. 13-14

¹⁸ Там же. – С. 13.

¹⁹ Там же. – С. 14.